शोर्ध्वं यदि युक्ता चतुर्दशी । तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती" स्कन्दपुराणे "शिवरात्रिव्रतन्देव ! कथयस्व महेश्वरेति" । नच कालवाचकस्य शब्दस्य लक्षकत्वमदृष्टचरमिति शङ्कनीयम् । कालवाचकाभ्यामामावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयोरिष्ट्योस्तत्कालसम्बन्धिन्योरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते "यएवंविद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते" इति । स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्तत्सम्बन्धिनो व्रतविशेषा लक्ष्यन्ते । स्कन्दपुराणे "जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्कल्पायुतं पच्यते रौरवेष्विति" । ऋषयश्टङ्गोऽपि "एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशीं यदेति" एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । तस्मान्नात्तिथिकोऽयं शिवरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः । अथ सिद्धान्तं ब्रूमः । योगरूढ़एवायं शिवरात्रिशब्दः । योगोहितीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः । रूढ़िश्च प्रथमोपन्यासेन । तत्रैकस्य स्वीकारे सत्यन्यविषयं शास्त्रन्तदनुग्राहकउदाहृतो न्यायश्च बाध्येत । नच यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादितिथ्यन्तरेषु शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेतिवाच्यम् । तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ़्या निवारणात् । यथा पङ्कजशब्दे पङ्काज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्वति प्रसङ्गो रूढ़िस्वीकारेण निवार्यते । तद्वदत्रापि योग रूढ़तायां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः । नच सुख्यं सम्भवति लक्षणाश्रयणमुचितम् । अथोच्यते । लक्षणाया अभावे व्रतविषयत्वन्न स्यादिति । तन्न । बहुव्रीहिस्वीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः । शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता तद्व्रतं शिवरात्र्याख्यं तस्मान्निर्मन्थ्यन्यायेनात्र योगरूढ़ः शिवरात्रिशब्दः । तस्यात्र न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः "निर्मन्थ्यो यौगिको योगरूढ़ो वा योगभासनात् । यौगिकोऽचिरजाते ऽग्नौ नियते यौगरूढ़िभाक्" । अस्यायमर्थः । इष्टकाचयने श्रूयते "निर्मन्थ्ये नेष्टकाः पचन्तीति" । तत्र संशयः । किमयं निर्मन्थ्यशब्दो यौगिकः ? किं वा योगरूढ़ः ? इति । निःशेषेण मथ्यत इति योगस्य प्रतीयमानत्वात्पोचणीन्यायेन योग इति पूर्वःपक्षः । अत्र द्वावग्नी विद्येते चिरनिर्मथितोऽचिरनिर्मथितश्च । चयनस्यक्रम्योर्थां निर्माय तस्या सुखायाङ्गुलित्कालन्वारणाय योऽग्निर्निर्मथ्यते सोऽचिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् । तथा च मन्त्रनस्याग्निद्वितयसाधारण्येऽप्यचिरनिर्मथितमग्निं नियन्तुं रूढ़िराश्रयणीया । यथा वा नावनीतङ्घृतमित्यत्र नवनीतजन्यत्वयोगस्य चिराचिरयोरुभयोः साधारण्येऽपि नूतनएव घृते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धेर्नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा च सति प्रतीयमानयोगस्यापरिहृतत्वान्नियत्यै रूढ़िस्वीकाराच्च योगरूढ़ोऽयं निर्मन्थ्य इति राद्धान्तः । अनेनैव न्यायेन शिवरात्रिशब्देऽपि योगरूढ़िराश्रीयते । तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दोरूढ़्या माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषे नियम्यते । शिवस्य रात्रिर्यस्मिन् व्रते इति बहुव्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दोरूढ़्याव्रतविशेषे नियम्यते । तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशीजयन्तीव्रतवत्स्वं योगप्रवृत्तन्न्यायेन नित्यङ्काम्यञ्चेत्युभयविधम् । तत्र नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायवीप्सानित्यनिश्चलशब्दैरवगन्तव्यम् । तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पठ्यते "परात्परतरन्नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् । न पूजयति भक्तैर्यः रुद्रन्त्रिभुवनेश्वरम् । जन्तुजन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः" । वीप्सापि तत्र पठिता "वर्षेवर्षे महादेवि ! नरोनारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवङ्गामम्भक्त्या प्रपूजयेदिति" । नित्यनिश्चलशब्दौ च तत्रैव "माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं ग्रसितव्रतः । सुप्तश्चुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितम्फल मिति" । "अणुवो यदि वा शुभेत्रत् क्षीयते हिमवानपि । मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो विन्ध्य एव च । चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतमिति" । काम्यत्वञ्च फलश्रवणादवगन्तव्यम् । तच्च स्कन्दपुराणे "शिवञ्च पूजयित्वा योजागर्त्ति च चतुर्दशीम् । मातुः पयोधररसन्न पिबेत्स कदाचन । यदीच्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवमनोरमान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमम्पदम् । मम भक्तस्ततो देवि । शिवरात्रिसुपोषकः । गणत्वमक्षयन्दिव्यमक्षयं शिवशासनम् । सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्मृतो भूयोन जायते" इति । काम्यव्रतस्येशानसंहितायां वर्षसंख्यापठ्यते "एवमेतद्व्रतङ्कुर्यात्प्रतिसंवत्सरं व्रती । द्वादशाब्दिकमेतत्प्राप्तुर्विंशाब्दिकन्तु वा । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः" इति । नित्यकामरूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायामुक्तम् "शिवरात्रिव्रतन्नाम सर्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डाल मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति" । अधिकारिणि